

М.Г. Тофтун,
кандидат філософських наук,
доцент, почесний професор ЖДУ
імені І. Франка та ЖНАУ

ЕСТЕТИЧНЕ ВІДНОШЕННЯ ЛЮДИНИ ДО ДІЙСНОСТІ

Навіть за тоталітарного режиму (у період «відлиги») філософи активно працювали над центральними проблемами естетики, навколо яких точилися гострі дискусії (щоправда, нерідко вони набували ідеологічного характеру). Гостра суперечка виникла між так званими природниками (І. Астахов, В. Баленок, В. Корнієнко та ін.) і «суспільниками» (А. Столович, В. Ванслов, Ю. Боров та багато інших). Перші наполягали на тому, ніби прекрасне існує в природі незалежно від людини та її свідомості. Це була точка зору вкрай примітивного матеріалізму. Її прибічники видавали себе за палких захисників марксизму-ленінізму, а всіх інших називали ідеалістами, які, мовляв, порушують принципи марксистсько-ленінської естетики. Так, російський естетик І.Б. Астахов писав: «Якщо ми не визнаємо існування прекрасного поза нами і незалежно від нашої свідомості, ми неодмінно пориваємо з матеріалізмом в естетиці і неминуче скочуємось на позиції ідеалізму» [1]. Він наполягав на тому, ніби краса існувала ще до появи людини. Основна причина примітивного розуміння «природниками» сутності естетичного відношення «полягає в тому, що предмет, дійсність, чуттєвість береться тільки у формі об'єкта або у формі споглядання, а не як людська чуттєва діяльність, практика, не суб'єктивно» [2]. Згідно з концепцією «суспільників», людина втілює в результатах праці свою сутність, яка досягається і переживається під час естетичного споглядання дійсності. Ця концепція містить значні елементи істини. Її недоліком є недооцінювання особистісного начала в процесі естетичного споглядання дійсності.

А в наш час естетика майже «вмерла». Визначення її категорій вкрай примітивні. Так, у навчальному посібнику М.І. Киященка «Естетика – філософська наука» не знайшлося місця для того, щоб більш чи менш ґрунтовно розкрити сутність основних із них. А його визначення прекрасного таке: «Прекрасне – категорія граничної

досконалості і гармонії, яка майже зливається з ідеальними уявленнями» [3]. Філософи (починаючи від Платона) дуже давно довели, що властивостей, спільних для всіх прекрасних предметів і явищ, не існує («Гіппій Більший»). Прекрасними впродовж багатьох століть називали явища, кожне з яких є або досконалим, доцільним, гармонійним, або симетричним чи таким, в якому має місце єдність частин і цілого тощо.

Проте зрештою такі визначення було спростовано, оскільки виявлялося існування таких прекрасних предметів, яким не властиві перелічені ознаки. Це стосується і «досконалості та гармонії». До речі, назване визначення, з погляду гносеології, є абсурдним. По-перше, суперечить здоровому глузду висловлювання, згідно з яким прекрасне (а це певні сукупності відповідних предметів і явищ) вважається категорією, тобто найзагальнішим поняттям, формою мислення, думкою (про це свідчить відсутність лапок, в які необхідно взяти термін «прекрасне»). А по-друге, категорії, тобто граничні абстракції, не можуть «зливатися з ...уявленнями», тобто з чуттєвими формами пізнання дійсності. Ф.Енгельс, критикуючи таких мислителів, писав: «Спочатку створюють абстракції, відволікаючись від чуттєвих речей, а потім бажають пізнавати ці абстракції чуттєво, бажають бачити час і нюхати простір» (влучніше не скажеш!). Подібні помилки трапляються і в інших працях з естетики, зокрема й у підручниках. «Категорії естетики, – читаємо у праці «Категорії естетики» (Л.Т.Левчук), – це естетичні відчуття, смаки, оцінки, переживання, ідеї, ідеали, естетичні міркування, судження». Категорії, найзагальніші поняття, граничні абстракції, недоступні для органів чуття, називають естетичними відчуттями, смаками, оцінками, переживаннями. Це така очевидна нісенітниця, що вона навіть не заслуговує на спростування. Інший приклад («Естетика» – Лариса Левчук і Олена Оніщенко): «Прекрасне – це почуття й усвідомлення людиною того, що здатне приносити їй естетичну насолоду...» [4]. У цьому визначенні має місце логічна помилка «невідоме через невідоме». «Прекрасне», займаючи у визначенні місце ліворуч, тобто місце логічного суб'єкта, є поняттям невідомим, а праворуч на місці логічного предиката має бути певне поняття. Але поняття, «те, що здатне приносити їй естетичну насолоду», невідоме значно більшою мірою, ніж «прекрасне». Якщо людство досі не сформулювало загальноприйнятого визначення поняття «прекрасне», тобто не встановило такої сукупності істотних

ознак, кожна з яких є необхідною, а всі разом – достатніми, щоб відрізнити прекрасні явища від непрекрасних, то визначити, які ознаки є спільними (й істотними) для прекрасного і потворного, високого і низького, комічного і трагічного, надзвичайно важко (на нашу думку, – неможливо та й не потрібно).

Отже, досліджувати потрібно *естетичне відношення*, результатом чого має бути система знань, яка моделює складний об'єкт – естетичне відношення, а не якийсь естетичне, результатом чого має бути гранично бідна за змістом абстракція, в якій має мислитись одна (чи кілька) міфічна властивість, спільна для всіх прекрасних і потворних, високих і низьких, комічних і трагічних явищ.

Ті, хто послуговується формально-логічним методом пізнання естетичного, як правило, ігнорують діалектичну логіку. Чим же розрізняються ці методи? За формально-логічного підходу всі поняття (зокрема, й «естетичне») розглядаються як такі, в яких мислиться ширша чи вужча, чітко фіксована кількість тотожних предметів. І в центрі уваги їх досліджень є виявлення загальних і суттєвих властивостей, притаманних кожному елементу (предмету чи явищу) відповідних множин. Навіть з точки зору формальної логіки не можна погодитися з тими естетиками, які вважають, ніби серед основних категорій однієї і тієї ж науки є найзагальніші і загальніші від найзагальніших), ніби одні категорії є ширшими за обсягом («естетичне»), а інші – вужчими («прекрасне»). Згідно з діалектичною логікою, естетичне відношення є складною, динамічною системою, дослідження якої розпочинається з «роздвоєння» (розумом! Не розсудком!) на протилежні моменти, визначення їх і фіксації у відповідних абстракціях-категоріях, синтезі цих категорій. Далі – нове роздвоєння досліджуваної системи за іншим принципом, синтез і так далі.

Спробуємо довести, що естетичне як таке не існує. Існує естетичне відношення. Докладно проаналізуємо естетичне відношення, виявляючи його основні елементи та їх взаємозв'язок.

Досліджуючи естетичне відношення як певне «єдине», дуже складну, суперечливу і динамічну систему, насамперед необхідно з'ясувати:

– специфіку людини як *суб'єкта саме естетичного* відношення (на відміну від неї як суб'єкта практично-утилітарного, морального, політичного чи релігійного відношення) ;

– специфіку об'єкта естетичного відношення, який істотно відрізняється від об'єктів інших відношень до дійсності;

– специфіку власне естетичного відношення людини і дійсності (на відміну від інших видів таких відношень).

Слід зауважити, що нічого (або майже нічого) не можна сказати про людину як суб'єкта естетичного відношення, абстрагуючись від об'єкта саме цього відношення, не розкриваючи його певні грані. Про такий взаємозв'язок протилежностей знав ще Арістотель, який писав: «...досить одного члена із (пари) протилежностей, щоб він визначив самого себе і (другий) протилежний член» [5].

Аналізуючи естетичне відношення, цей надзвичайно складний і суперечливий феномен, необхідно застосовувати не тільки формальну, а й *діалектичну* логіку, яка, на відміну від формальної, вдається не тільки до понять, у яких мисляться жорстко визначені множини предметів навіть в разі дослідження суперечливих явищ: «моральна людина» і «аморальна людина»; «досконале знаряддя праці» і «недосконале знаряддя праці» (ці поняття формальна логіка розглядає як несумісні: жодна моральна людина не є аморальною та ін.). Діалектична логіка абстрагується від вимог практики забезпечувати чітко визначені, однозначні висновки-рекомендації (адже діяти можна так і лише так, а не й так, і інакше), а тому дає можливість визнати, що кожна людина водночас є носієм і морального, і аморального начал, і добра, і зла. Розглядаючи будь-який об'єкт як суперечливу систему, діалектична логіка, наприклад у сфері морального виховання, спрямована на виявлення у людини позитивного і негативного моральних начал (Я-егоїста і Я-сумління (совісті), з'ясувати кожне начало окремо, настільки це можливо, а далі досягнути головне – в якому стані перебувають ці начала-протилежності (у стані морального розвитку чи деградації), і лише тоді розробляти плани її морального виховання. Іншими словами, досліджуваний об'єкт мислено роздвоюється на протилежні сторони (точніше – моменти), останні досліджуються і синтезуються. Іноді знову роздвоюється за іншою основою. Протилежності вивчаються і знову синтезуються у відповідну динамічну систему. Згадаймо слова Леніна, які він записав, конспектуючи і інтерпретуючи геніальну думку Гегеля: «Роздвоєння єдиного і пізнання суперечних частин його є сутність діалектики...». Саме так діє розум (як його розуміли Гегель і навіть Геракліт та Арістотель), аналізуючи об'єкти, що саморозвиваються.

Щоправда, вдаючись до цього методу дослідження, необхідно відзначити помилки Леніна, які мають місце в його висловлюван-

ні, де думка Гегеля спотворюється. По-перше, йдеться не про чітко фіксовані у просторі і часі частини, а про моменти єдиного, які можна одержати, лише «розриваючи» мисленням єдине нерозривне ціле. І не про суперечні, а протилежні моменти (згадаймо відомий вислів – «єдність і боротьба протилежностей», а не суперечностей). Суперечливою, з точки зору діалектичної логіки, є лише система, що розвивається, – єдине. І по-друге, хибно, ніби пізнання протилежних частин єдиного є сутністю діалектики. Пізнання протилежностей (ізолювано однієї від одної) є необхідним моментом у процесі дослідження «єдиного», але не сутністю діалектики. Так, пізнання кількісної і якісної характеристик об'єкта ізолювано однієї від іншої є необхідним моментом пізнання. Але сутністю пізнання загального механізму розвитку об'єкта є досягнення його міри. Наведемо приклад: мислителі, пояснюючи напрям розвитку, давно виявили протилежні тенденції цього процесу – прогрес і регрес. Проте, лише з'ясувавши, як синтезуються ці протилежності, філософи визначили напрям розвитку. Виявлені протилежності часто є різними за значимістю. Та абсолютизація будь-якої з них призводить до суттєвих помилок у розумінні естетичного відношення та його проявів.

Отже, повертаючись до розпочатого, підкреслимо, що основним об'єктом дослідження, здійснюваного фахівцем з естетики, є естетичне відношення людини і дійсності, мислиме як певне «єдине». Це єдине можна роздвоїти на суб'єкт і об'єкт. Останні, своєю чергою, кожен окремо, роздвоюються на відповідні протилежності (але навіть суб'єкт і об'єкт не можна розглядати ізолювано, хоча це твердження недоступне буденній свідомості). Досліджуючи специфіку людини як суб'єкта естетичного відношення, ми мислено «вириваємо» його із системи цього відношення, акцентуючи увагу переважно на власне суб'єкті. Аналогічно досліджується і об'єкт естетичного відношення.

Суб'єкт естетичного відношення є митцем «для себе», тобто реалізує себе як митець в акті естетичного відношення. Хибною і принизливою є для людей-немитців думка, ніби люди поділяються на митців і нездатних створювати художні образи, тобто якоюсь мірою – неповноцінних). Кожен із нас – митець, але ті, кого називають митцями, створюють (у стані естетичного відношенні), художні образи «для інших», об'єктивуючи їх засобами мови мистецтва – голосу, пластики тіла, кольорів, художнього слова, а ми, немитці, створюючи аналогічні образи (більш чи менш довершені),

не усвідомлюючи цей процес, створюємо їх «для себе», «для власного споживання», реалізуючи естетичне відношення до дійсності, тобто не об'єктивуємо своє бачення світу засобами мови мистецтва. До речі, серед нас, не митців, є чимало людей, що мають художні задатки, але не стають митцями лише тому, що не хочуть освоювати мову мистецтва. Здатність до мистецтва у них часто виявляється в їхній поведінці, особливо на дозвіллі, у здатності експромтом «римувати», в дизайні створюваних ними речей.

«Роздвоїмо» суб'єкт естетичного відношення, мислимий як певне єдине:

по-перше, на людину як природну істоту, яка завдяки цьому відношенню відчуває і переживає свою єдність, спорідненість із природою (і разом з тим – як відносно самостійну одиницю природи, що насолоджується своїм буттям, існуванням, присутністю в цьому світі-природі, виявляючи до нього «родинну увагу» (М. Пришвін) – «родственное внимание к природе»);

по-друге – на людину як «родову» істоту, відносно самостійну одиницю суспільного буття, яка, споглядаючи предмети або явища дійсності, насамперед ті, в яких втілено високу майстерність, відповідні знання, уміння і навички, естетичні смаки, радіє (іноді страждає), відчуваючи і переживаючи свою причетність до змістовного людського життя.

Об'єкт естетичного відношення – те, що осягається і переживається людиною як суб'єктом естетичного відношення. Це безпосередній об'єкт естетичного споглядання і та реальність, образи якої оживають, актуалізуються в акті естетичного відношення. Роздвоїмо об'єкт естетичного відношення:

по-перше, на об'єкт безпосереднього споглядання, тобто предмети і явища природи (краєвид, зовнішність людини, зоряне небо чи море), і явища, в яких зримо втілено, «опредмечено» творчу сутність людини, її майстерність, знання, вміння і навички, смисл людського життя;

по-друге, на складну реальність, яка оживає, актуалізується, «виринається» з архівів пам'яті в акті естетичного відношення завдяки відповідним асоціаціям. Тут і минуле, і теперішнє, і мрії про майбутнє, представлені в її художніх чи в подібних до них образах.

Щоб наблизитись до визначення власне *естетичного відношення*, порівняймо його з іншими відношеннями людини і дійсності – з практично-утилітарним, моральним, політичним та ін. Людина,

як суб'єкт прагматичного відношення, деактуалізує, «призабуває» те, що вона разом з тим повинна залишатися носієм і моральних, і політичних, і релігійних цінностей. Критерієм оцінювання людиною як суб'єктом практично-утилітарного ставлення до предметів чи явищ є *користь* (світ вона сприймає крізь призму користі); морального – *дотримання відповідних норм* діяльності і поведінки, вимог громадської думки; політичного – *дотримання норм діяльності і поведінки, проголошеної партією* програмою, членом якої (партії) він є чи співчуваючим; релігійного – *жити згідно зі Святим Письмом*.

Щоб максимально ефективно досягти утилітарних цілей, потрібно «призабути» про те, що ти повинен враховувати, й інші критерії оцінювання – вимоги моралі, політики, релігії, тобто деактуалізувати їх у своїй свідомості, послабити їх вплив на свою поведінку і діяльність. Але якщо їх зовсім «викинути» з голови, цілковито забути, то людина перетвориться у тварину. Так, 1933 р., коли кремль організував голодомор в Україні, траплялися випадки, коли люди, як тварини, з'їдали і до себе подібних (людоїди тоді були і в моєму селі). Вихід тут полягає в тому, щоб у кожному виді відношень людини і світу перелічені вимоги не ігнорувати, а лише ослабити їх вплив, призабути, деактуалізувати, тобто зробити їх менш актуальними. Наскільки людина ослаблює вплив на неї в практично-утилітарній ситуації, скажімо, моральних вимог, залежить від її моральної культури, яка не дозволяє їй «осліпнути» в акті прагматичного відношення.

Але надмірне домінування моральних, політичних чи релігійних «наглядачів» за практично-утилітарною поведінкою позбавляє людину ділових якостей. Про таких людей кажуть: «Він – людина непрактична». Іноді такий непрактицизм виявляється в крайній пасивності, безініціативності, оскільки максимальне послаблення здатності виступати суб'єктом практично-утилітарного відношення позбавляє індивіда здатності робити упевнений, чіткий і однозначний вибір, реалізація якого приносить користь. У всьому, як кажуть, потрібна міра. Те саме трапляється і з іншими відношеннями людини до дійсності у відповідних ситуаціях. Про людину, яка перебуває в стані морального відношення, дивиться на світ переважно крізь призму моральних вимог (чи лише удає це), про кожную дію людей виносить переважно моральну оцінку, кажуть, що вона «моралізує». Ця вада притаманна деяким учителям, які звикли повчати школярів. «читати їм мораль».

Естетичним є таке відношення, за якого людина, виступаючи як цілісна особистість, відносно самостійна одиниця буття, осягає і переживає смисл життя. А смисл життя – це органічна єдність його сутності та існування. Сутність, зокрема й сутність людського життя, осягається з допомогою мислення, теоретичного, наукового рівня. Почуття «не здатні» досягнути сутність життя. Пізнана мисленням його сутність залишається невідомою їм (почуттям), байдужою для «серця» (мабуть, це – спричинює одну зі спроб українських філософів створити «філософію серця»).

А сутність існування полягає в самому існуванні, присутності в світі людини як живої істоти. Відволікаючись від життєвих клопотів, людина іноді відчуває і переживає переважно свою присутність у світі, свою спорідненість з природою.

В акті естетичного відношення людина осягає смисл життя.

Смисл людського життя – це органічна єдність сутності життя й існування. Вона (ця єдність) є недоступною в її натуральному вигляді (натуралізм у мистецтві критикують за те, що він нездатний дати споживачеві мистецтва те, що той шукає в мистецтві). Іншими словами, смисл життя можна виразити і передати лише з допомогою штучних, художніх образів (до речі, російське слово «искусство» походить, на нашу думку, від «искусственный» і, звичайно ж, – від «искусный». Мабуть, тому І.Франко називав твір мистецтва «штукою»). Смисл життя можна досягнути і пережити лише з допомогою художніх або аналогічних їм образів, які експромтом створює людина, виступаючи в ролі суб'єкта естетичного відношення.

Аналізуючи далі естетичне відношення, його теж необхідно «роздвоїти» на два моменти.

Перший – відношення (точніше – момент відношення), яке дає змогу досягнути і пережити життя в його власне людській, «родовій», суспільній значимості.

Другий – відношення, з допомогою якого відбувається досягнення і переживання людиною зовнішнього світу-природи в його наявному бутті, існуванні, а тим самим і свого звичайного буття, присутності в цьому світі. При цьому людина переживає єдність, спорідненість зі світом-природою. Природа сприймається як перша матір.

Проаналізуємо спочатку перший момент – естетичне відношення людини як «родової», суспільної істоти до дійсності. Розглядаючи його як деяке єдине», роздвоїмо його: перше – відношення, з допомогою якого людина відчуває і переживає позитивну тенденцію

розвитку свого людського життя – прогрес, добро, життя як діяльність творення (рос. «созидание»), «олюднення» природи, зокрема й самої себе, позитивний смисл життя. Другий – відношення, з допомогою якого осягається і переживається регресивна тенденція людського життя – зло, «відчуження» своєї суспільної, «родової» сутності, «зnelюднення» природи, вплив якої (регресивної тенденції), більшою чи меншою мірою духовно перемагається, знешкоджується митцем (про це свідчить хоча б той факт, що почуття, які викликають художні образи потворного, як це не парадоксально, не є суто негативними. А сатиричні образи зла засвідчують значну духовну перемогу митця над негативними).

Отже, в будь-якому реальному естетичному відношенні постають: *суб'єкт* естетичного відношення (як органічна єдність природної істоти і особистості як сукупності суспільних відносин; *об'єкт* – єдність об'єкта безпосереднього споглядання і тієї складної реальності, що заповнює свідомість людини завдяки асоціаціям, котрі викликає об'єкт безпосереднього споглядання; естетичне *відношення*, з допомогою якого осягається смисл життя, тобто органічна єдність існування і сутності життя, його позитивних (високе, прекрасне, красиве) і негативних (низьке, потворне, некрасиве) проявів.

Характеризуючи естетичне відношення, зазначимо, що жоден із моментів його численних роздвоєнь не має окремого буття, як це не парадоксально для буденної свідомості. Адже навіть суб'єкт не існує окремо від об'єкта і навпаки («немає суб'єкта без об'єкта і об'єкта без суб'єкта»). Суб'єкт не просто людина. Перебуваючи в різних відношеннях, людина перебуває в різних статусах. Не важко переконатися в тому, що вона нерідко відрізняється (іноді істотно) від самої себе. Порівняймо, як поводить людина в театрі чи філармонії (естетичне відношення), або в довжелезній черзі за дефіцитним, вкрай необхідним товаром (практично-утилітарне відношення), або на мітингу (політичне відношення), або в церкві (релігійне відношення) чи в буденному житті, або за кордоном, на дуже дорогому курорті. У всіх названих місцях людина поводить зовсім по-іншому. І цей факт не можна пояснити тільки тим, що вона «кривить душею».

Залежно від того, як поєднуються всі названі моменти численних роздвоєнь, естетичні відношення поділяються на різні типи. Лише з'ясувавши сутність і специфіку цих типів естетичного відношення, можна розпочати з'ясування сутності прекрасного і потворного, високого і низького тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Астахов И.Б. Искусство и проблема прекрасного. – М., 1963. – С. 47.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Тези про Фейербаха // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – Т.3. – С.3.
3. Киященко М.И. Эстетика – философская наука. – М.-СПб.-К., 2005. – С.228.
4. Эстетика. За заг. ред. Л.Т.Левчук. – К., 2012.
5. Аристотель. Про душу. – М., 1937. – С.30.

Тофтул М.Г. Естетичне відношення людини до дійсності.

У статті здійснюється спроба розв'язати центральну проблему естетики, над якою людство б'ється вже 2500 років: що таке естетичне відношення? Що таке прекрасне і потворне, високе і низьке, комічне і трагічне? Коротко піддавши критиці наявні концепції природи і розуміння сутності категорій естетики, автор доводить, що естетичне як таке не існує: існує естетичне відношення людини до дійсності. Зроблено докладний аналіз цього відношення, виявлено його численні моменти, що дає можливість зрештою з'ясувати, що таке прекрасне і потворне, високе і низьке тощо. Цю концепцію було запропоновано автором сорок років тому як докторську дисертацію, але її розцінили як таку, що суперечить принципам марксизму-ленінізму.

Ключові слова: естетичне відношення, суб'єкт естетичного відношення, об'єкт естетичного відношення.

Toftul M.G. Эстетическое отношение человека к действительности.

В статье делается попытка решить центральную проблему эстетики, которую человечество пытается решить уже 2500 лет: что такое эстетическое отношение? Что такое прекрасное и безобразное, возвышенное и низменное и т.п. Подвергнув вкратце критике концепции природы и сущности категорий эстетики прошлого и настоящего, автор доказывает, что эстетическое как таковое не существует; существует эстетическое отношение человека к действительности. Автор дает детальный анализ этого отношения, обнаруживая многие его моменты, что дает возможность, наконец, приступить к исследованию проблемы сущности прекрасного и безобразного, возвышенного и низменного и т. п.

Ключевые слова: эстетическое отношение, субъект эстетического отношения, объект эстетического отношения.

Toftul M.G. The aesthetic relation of man to reality.

The article is an attempt to solve the central problem of aesthetics, which mankind has been trying to solve the already 2,500 years: what is the aesthetic attitude? What is beautiful and the ugly, the sublime and the valley, and so on.

N. Subjecting a brief critique of the concept of nature and essence of the categories of aesthetics of the past and the present, the author argues that as the aesthetic is not there; There is an aesthetic relation of man to reality. The author gives a detailed analysis of this relationship, revealing many of his points, which makes it possible, at last, begin to study the problem of the essence of beauty and ugliness, the sublime and the profane, and so on. n.

Key words: aesthetic attitude, the subject of aesthetic attitude, aesthetic object relations.